

Agnieszka Szudarek

Jak stawić czoła nowoczesności? : Dyskusja wokół wzorca niemieckiej szlachcianki na łamach „Deutsches Adelsblatt” na przełomie XIX i XX wieku

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 76, 315-340

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AGNIESZKA SZUDAREK

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego

JAK STAWIĆ CZOŁA NOWOCZESNOŚCI?
DYSKUSJA WOKÓŁ WZORCA NIEMIECKIEJ SZLACHCIANKI
NA ŁAMACH „DEUTSCHES ADELSBLATT”
NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU*

Zarys treści: Artykuł prezentuje poglądy publikowane na łamach niemieckiego tygodnika „Deutsches Adelsblatt” na przełomie XIX i XX w. na temat wpływu przemian społeczno-gospodarczych i postępu cywilizacyjnego na życie szlachcianek. Towarzyszy temu uzupełnienie katalogu zadań i powinności kobiecych o nowe elementy, takie jak lepsza edukacja i możliwość pracy zarobkowej. Budowany w ten sposób wzorzec niemieckiej, nowoczesnej szlachcianki wzmocniony został kontekstem stanowo-nacjonalistycznym, który – w opinii publicystów – czynił kobiety odpowiedzialnymi za przyszłość szlachty i państwa.

The content outline: The paper presents the opinions expressed on the pages of the German weekly *Deutsches Adelsblatt* at the turn of the 20th century in relation to the issue of the influence of social-economic changes and the advancement of civilisation on the life of noblewomen. These reflections served to update the catalogue of a woman’s tasks and obligations with new elements, such as better education and possibility of employment. The model of a modern noblewoman constructed by these means was reinforced with class-nationalist context, which, according to the opinion of journalists – made women responsible for the future of the German nobility and state.

Słowa kluczowe: szlachta niemiecka w XIX wieku, historia kobiet, modernizacja, publicystyka szlachecka

Keywords: German nobility in the 19th century, women’s history, modernisation, noble journalism

* Materiały wykorzystane do napisania artykułu zebrano w ramach realizacji grantu habilitacyjnego MNiSW NN 108 320137.

Przemiany gospodarcze i polityczne dokonujące się w wieku XIX postawiły nie tylko niemiecką szlachtę przed koniecznością przededefiniowania swoich zadań w państwie i społeczeństwie. Likwidacja feudalizmu i industrializacja niszczyły świat, w którym odgrywała wiodącą oraz przywódczą rolę, czyniąc z niej jako stanu relikw przemijającego, agrarnego społeczeństwa. Problematyka tzw. dopasowywania się prusko-niemieckiej szlachty do nowej rzeczywistości stanowi od lat wciąż obszar intensywnych badań historyków zza Odry i obfituje w szereg ustaleń dotyczących działań podejmowanych przez przedstawicieli tego stanu w ramach strategii „pozostania na szczycie”¹. Ustalenia te dotyczą nie tylko kwestii związanych z wypieraniem szlachty z dotychczasowych, zarezerwowanych wyłącznie dla niej sfer działalności w administracji i w gospodarce, ale także łączących się z dążeniem do utrzymania wewnątrzstanowej homogeniczności. Procesy modernizacji² nabierające tempa w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia stanowiły bowiem zagrożenie dla szlacheckich wartości i stylu życia. Wpływały na zmianę uświęconych tradycją wzorów zachowań, w tym również określających zadania i pozycję kobiet z tego stanu. W tych okolicznościach na łamach ukazującego się w Berlinie od 1883 r. tygodnika „Deutsches Adelsblatt” zapoczątkowana została dyskusja na temat działań, jakie powinna podjąć szlachta wobec wyzwań stawianych przez nową, zmieniającą się rzeczywistość. Periodyk ten był organem Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej³ (*Deutsche Adelsgenossenschaft*), które powstało

¹ R. Braun, *Konzeptionelle Bemerkungen zum „Obenbleiben“*. *Adel im 19. Jahrhundert*, w: *Europäische Adel 1750–1950*, red. H.-U. Wehler, Göttingen 1990, s. 87–95; *Aufsteigen und Obenbleiben in europäischen Gesellschaften des 19. Jahrhunderts. Akteure-Arenen-Aushandlungsprozesse*, red. K. Holsten, D. Hüchtker, M.G. Müller, Berlin 2009; *Der Schritt in die Moderne. Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*, red. S. Marburg, J. Matzerath, Köln 2001; *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise-junkerliche Interessenpolitik-Modernisierungsstrategien*, red. H. Reif, Berlin 1994; R. Schiller, *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert*, Berlin 2003; M. Wienfort, *Der Adel in der Moderne*, Göttingen 2006.

² Modernizacja jako pojęcie mające oddać istotę przemian dokonujących się w Europie od przelomu XVIII i XIX w. ma już swoją obszerną literaturę, a teorie wypracowane na jej gruncie uwzględniają szereg perspektyw, nie tylko historyczną. Od lat 90. XX w. widoczne jest ponowne zainteresowanie tą problematyką związane z reinterpretacją dokonanych wcześniej ustaleń. Zob. m.in.: A. Langenohl, *Tradition und Gesellschaftskritik: Eine Rekonstruktion der Modernisierungstheorie*, Frankfurt a. M. 2007; U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna*, Warszawa 2009.

³ Stowarzyszenie było jedną z organizacji szlacheckich powstałych w Niemczech w końcu XIX w. W 1869 r. zawiązało się zdominowane przez szlachtę westfalską

również w Berlinie, w 1874 r. z inicjatywy kilkunastu właścicieli ziemskich należących do konserwatywnej, drobnej i legitymującej się dawnym rodowodem szlachty z pięciu wschodnich prowincjach Prus (Brandenburgia, Pomorze, Prusy Wschodnie, Saksonia i Śląsk). Początkowo zrzeszać miało tylko ziemian, jednak już w latach 80. XIX w. warunek ten zastąpiono wymogiem posiadania odpowiedniej do szlacheckiego pochodzenia pozycji społecznej. Stowarzyszenie Szlachty Niemieckiej stawiało sobie za cel wspieranie coraz liczniejszej grupy zubożałych szlachciców czy też, jak wówczas mówiono, „proletariatu szlacheckiego”, a więc tych, którzy pozbawieni przywilejów przegrali w konfrontacji ze światem stawiającym na obce temu stanowi dążenie do zysku i zdobywania wiedzy. Organizacja ta nie miała jednak charakteru opiekuńczego, mimo że inspirowała także i akcje tego rodzaju. Owo zapisane w statucie wspieranie szlachty oznaczało bowiem aktywność na rzecz zapewnienia należnego jej – jak sądzono – wiodącego miejsca w życiu publicznym. Już u schyłku XIX w. zubożali przedstawiciele tego stanu, pozbawieni ziemi i znaczenia, zmuszeni do imania się zarobkowo różnych zajęć dominowali w stowarzyszeniu, które tuż przed wybuchem I wojny liczyło około 2500 członków⁴.

Na łamach „Deutsches Adelsblatt” (wydawanego nieprzerwanie niemal do końca II wojny światowej, ale wznowionego już w latach 40. XX w. i ukazującego się do dziś) wiele uwagi poświęcano poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie jak pogodzić trudności ekonomiczne szlachty z utrzymaniem przez nią odpowiedniej pozycji społecznej i stylu życia. W publicystyce tej nie zabrakło również odniesień do sytuacji szlachcianek. Bezpośrednim impulsem skłaniającym do podjęcia tego tematu był los córek oficerów, niższych urzędników czy zadłużonych ziemian. Zazwyczaj pozbawione posagu, miały słabą pozycję

Stowarzyszenie Katolickiej Szlachty Niemiec (Verein katholischer Edelleute Deutschlands), w 1876 r. Stowarzyszenie Katolickiej Szlachty w Bawarii (Genossenschaft katholischer Edelleute in Bayern), a w 1890 r. Zrzeszenie Katolickiej Szlachty na Śląsku (Vereinigung der katholischer Edelleute in Schlesien). Wymienione organizacje w odróżnieniu od Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej miały charakter regionalny i konfesyjny. S. Malinowski, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung in deutscher Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*, Berlin 2003, s. 144–145; H. Conrad, *Stand und Konfession. Der Verein der katholischen Edelleute. Teil 1: Die Jahre 1857–1918*, „Westfälische Zeitschrift – Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde” 158, 2008, s. 176.

⁴ Tenze, „Führertum” und „Neuer Adel”. *Die Deutsche Adelsgenossenschaft und der Deutsche Herrenklub in der Weimarer Republik*, w: *Adel und Bürgertum in Deutschland*, red. H. Reif, t. 2: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*, Berlin 2001, s. 179–182.

na rynku małżeńskim i w związku z tym – relatywnie częściej niż szlachcianki z lepiej sytuowanych domów – późno wychodziły za mąż lub nigdy nie stawały na ślubnym kobiercu. Po śmierci rodziców nie zawsze mogły też liczyć na opiekę ze strony rodziny i tym samym skazane były na samotne życie bez zabezpieczenia finansowego⁵. W tej sytuacji publicyści „Deutsches Adelsblatt”, chroniąc tradycyjny system wartości, starali się wskazać szlachciankom właściwy dla nich *modus vivendi*. Kwestia ta wpisuje się zresztą w szerszą dyskusję toczącą się w tym periodyku na temat zagrożeń, jakie z perspektywy niemieckiej szlachty niosła nowoczesność i co za tym idzie – form obrony mającej na celu utrzymanie przez nią wiodącej roli w nowym, industrialnym świecie. Celem niniejszego artykułu jest więc z jednej strony przedstawienie poglądów prezentowanych we wspomnianym tygodniku na temat wpływu przemian społeczno-obyczajowych i postępu cywilizacyjnego na życie szlachcianek, z drugiej zaś – wskazanie, jaką miały odegrać rolę w programie reformy wewnętrznej stanu. Z kwestią tą wiąże się również pytanie, na ile w formułowanym przy tej okazji katalogu zadań i powinności kobiecych uwzględniony został wpływ zmian, jakie niosła nowoczesność i czy w związku z tym na przełomie XIX i XX w. można mówić o narodzinach nowego wzorca osobowego szlachcianki⁶?

Publicystyka „Deutsches Adelsblatt”, będąca przecież głosem Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej, stanowiła wyraz poglądów agrariuszy zamieszkałych na wschodzie cesarstwa⁷, dlatego też zrozumienie postaw

⁵ J.M. Singer, *Arme adlige Frauen im Deutschen Kaiserreich*, Tübingen 2016, s. 109–116.

⁶ Szlacheckie ideały wychowawcze i wzorce zachowań dotyczące męskiej części stanu szlacheckiego znalazły swoje omówienie w publikacji: M. Funck, S. Malinowski, „Charakter ist alles!” *Erziehungsideale und Erziehungspraktiken in deutschen Adelsfamilien des 19. und 20. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für Historische Bildungsforschung” 6, 2000, s. 71–91. Perspektywa kobieca została natomiast częściowo ujęta w najnowszych pracach na temat niemieckich szlachcianek: O. Wörner-Heil, *Adelige Frauen als Pionierinnen der Berufsbildung. Die ländliche Hauswirtschaft und der Reifensteiner Verband*, Kassel 2010; M. Kubrova, *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*, Berlin 2011; D. Menning, *Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945*, München 2014; oraz J.M. Singer, dz. cyt. W publikacjach tych zajmowano się jednak przede wszystkim praktyką wychowawczą, nie zaś odnoszącymi się do tych kwestii postulatami zawartymi w publicystyce szlacheckiej.

⁷ Szlachta niemiecka jako stan nie była homogeniczna. Dzieliły ją nie tylko kwestie religijne, miejsce w hierarchii wewnątrzszlacheckiej, sytuacja ekonomiczna, ale przede wszystkim odrębności regionalne. Po zjednoczeniu Niemiec partykularyzmy te nie zanikły. Wciąż na pierwszym miejscu była wierność krajowi, a nie wierność Cesarstwu. N. Elias, *Rozważania o Niemcach*, Poznań 1996, s. 90–91.

i poglądów szlachty prusko-niemieckiej wymaga szerszego spojrzenia na jej sytuację z trzech perspektyw, tj. przemian gospodarczych, nasilających się od końca XIX w. procesów modernizacji oraz utrwalonych tradycją atrybutów składających się na wzorzec osobowy szlachcianki.

Na terenie Niemiec w XIX w. najszybciej na drogę reform weszły Prusy i to one zdecydowały o obliczu procesów modernizacji wiążących się z przechodzeniem od społeczeństwa agrarnego do industrialnego. Oparcie gospodarki rolnej na zasadach kapitalistycznych, postępujące uprzemysłowienie, urbanizacja oznaczały dla szlachty nie tylko ze wschodnich, agrarnych prowincji państwa konieczność odnalezienia się w nowej sytuacji, zwłaszcza że w wyniku realizowanych równocześnie reform polityczno-ustrojowych traciła ona także uprzywilejowaną pozycję w państwie. Świat, w którym odgrywała wiodącą rolę stopniowo odchodził do przeszłości, jednak mimo to starała się ona zachować jak najwięcej elementów stanowiących podstawę jej dotychczasowego statusu. Politycznym instrumentem ochrony interesów agrariuszy z obszarów na wschód od Łaby stała się ukonstytuowana na nowo w 1876 r. w zjednoczonych Niemczech partia konserwatywna (*Deutschkonservative Partei*), która była niechętna jakimkolwiek reformom ustroju społeczno-politycznego⁸. Zasadniczą kwestią determinującą stosunek szlacheckich posiadaczy ziemskich do zmian niesionych przez nowoczesność był kryzys rolny związany z napływem do Europy po 1860 r. taniego zboża amerykańskiego i rosyjskiego, pogłębiany jeszcze krachem grynderskim oraz kilkunastoletnią dekoniunkturą zapoczątkowaną w 1873 r. Przeobrażenia na światowym rynku produktów rolnych wynikały bowiem z jednej strony z zastosowania wielu ulepszeń w technice upraw, przekładających się na wzrost możliwości produkcyjnych, z drugiej zaś – z rewolucyjnych zmian w transporcie (koleje żelazne, usprawnienia w żegludze) powodujących obniżenie kosztów przewozu. Mimo iż państwo wyszło naprzeciw interesom wielkiej własności i w 1880 r. dokonało protekcyjnego zwrotu w polityce, to jednak w świadomości posiadaczy ziemskich zakorzeniła się już myśl nieodwracalnego załamania rynku zbożowego, powodując pesymistyczne wizje wynikających stąd zagrożeń. Dramatyczne oceny sytuacji publikowane były na łamach periodyków towarzystw rolniczych⁹. Nie brakowało ich

⁸ H. Beck, *Konservative Politik und Modernisierung in Preußen*, w: *Pommern im 19. Jahrhundert. Staatliche und gesellschaftliche Entwicklung in vergleichender Perspektive*, red. T. Stamm-Kuhlmann, Köln–Weimar–Wien 2007, s. 26–27.

⁹ W. Stępiński, *Wielka własność ziemska na Pomorzu Zachodnim i państwo pruskie w latach 1806–1914*, w: *Szlachta – społeczeństwo – państwo między Warmią a Rugią w XVIII–XX wieku*, red. M. Jaroszewicz i W. Stępiński, Szczecin 1998, s. 56–62; tenże,

też w konserwatywnej prasie, nie tylko w sztandarowym „Neue Preußische Zeitung”, ale także i innych związanych z tym nurtem, m.in. „Deutsches Adelsblatt”¹⁰. Słabnąca pozycja ekonomiczna szlacheckich posiadaczy ziemskich w przemysłowym państwie rekompensowana była jednak wpływami politycznymi i przywództwem na obszarach wiejskich, gdzie utrzymywano ducha starych, feudalnych czasów.

Zmiany te miały również swoje przełożenie na mikroplaszczynę indywidualnych postaw i odczuć, tak istotnych dla pełnego zrozumienia publicystyki szlacheckiej tego okresu. Pełniejszy obraz sytuacji szlachty umożliwi spojrzenie na nią przez pryzmat założeń teorii modernizacji¹¹. W nauce zwraca się bowiem uwagę na szczególny charakter wkraczania Niemiec w nowoczesność¹², zwłaszcza Prus wyróżniających się silną pozycją wspieranych przez państwo szlacheckich posiadaczy ziemskich. Znalazł on swoje odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu w postaci terminu „modernizacji częściowej” czy też – jak uważa Hans-Ulrich Wehler – bardziej adekwatnej pojęciowej konstrukcji, tj. „modernizacji defensywnej”¹³. Program reform zrealizowany w Prusach na początku wieku XIX zmienił stosunki wiejskie i rozpoczął proces

Państwo, „dyktat pośrednictwa” a powstanie Izby Rolniczej Pomorza Zachodniego w latach 1893–1897. W kwestii genezy nowoczesnych ugrupowań agrarnego interesu Rzeszy wilhelmińskiej, w: *Państwo i społeczeństwo na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku*, red. W. Stępiński, Szczecin 1997, s. 259–262; H. Hainisch, *Agrarstaat oder Industriestaat. Die Debatte um die Bedeutung der Landwirtschaft in Wirtschaft und Gesellschaft Deutschlands an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, w: *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, red. H. Reif, Berlin 1994, s. 33–50; H.J. Puhle, *Agrarische Interessenpolitik und preußischen Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914)*, Bonn 1980.

¹⁰ D. Bussiek, „Mit Gott für König und Vaterland!“ *Die Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848–1892*, Münster 2002.

¹¹ Na temat teorii modernizacji w odniesieniu do dziejów Niemiec zob.: L. Dittmer, *Beamtenkonservatismus und Modernisierung*, Wiesbaden 1992; F.-M. Kuhleemann, *Modernisierung und Disziplinierung: Sozialgeschichte des preußischen Volksschulwesens 1794–1872*, Göttingen 1992; T. Nipperdey, *Problemy modernizacji w Niemczech*, w: tenże, *Rozważania o niemieckiej historii*, Warszawa 1999, s. 67–91; D. Rüschmeyer, *Partielle Modernisierung*, w: *Theorien des sozialen Wandels*, red. W. Zapf, Köln 1969, s. 382–396; H.-W. Wehler, *Teoria modernizacji a historia*, w: tenże, *Modernizacja, nacjonalizm, państwo. Eseje i artykuły*, Warszawa 2001, s. 47–141. Spośród prac historycznych dotyczących bezpośrednio omawianego obszaru por.: D. Millies, *Modernisierung in der preußischen Provinz? Der Regierungsbezirk Stettin im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2012 (zob. zwłaszcza interesujące rozważania dotyczące znaczenia pojęcia modernizacja w odniesieniu do dziejów Prus/Niemiec w XIX wieku, s. 25–28).

¹² Na temat niejednoznacznego rozumienia tego pojęcia: J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 1191–1193.

¹³ H.-W. Wehler, *Teoria...*, s. 118.

tworzenia nowego społeczeństwa opartego na zasadzie równości wobec prawa, wspieranej nowymi rozwiązaniami ustawowymi przełamującymi bariery krępujące mobilność, zarówno pionową, jak i poziomą. Przebudowa nie objęła jednak oblicza politycznego kraju, co w konsekwencji doprowadziło do umocnienia preindustrialnej elity szlacheckich posiadaczy ziemskich w nowych warunkach gospodarki kapitalistycznej¹⁴. Państwo, opierające się wciąż na konserwatywnych podstawach, wpierało swoim autorytetem dokonujące się zmiany, stwarzając tym samym możliwość współistnienia tradycyjnych i nowoczesnych struktur. Po zjednoczeniu Niemiec pruska szlachta, będąca zasadniczo ostoją starego, przednowoczesnego porządku, weszła w epokę przyspieszonej industrializacji pewna swojej pozycji i znaczenia oraz trwałości i niewzruszalności wyznawanych poglądów. Była jednak nieprzygotowana na nowoczesność. Spowodowało to z jednej strony poczucie niepewności statusu i zachwiania norm, z drugiej zaś – wyobcowanie przekładające się na dyskomfort wynikający z trudności w zaakceptowaniu skutków postępu technicznego i szybkiego tempa industrializacji. W tej sytuacji głos rzeczników tradycyjnego świata prezentowany na łamach „Deutsches Adelsblatt” stanowi próbę „uporania się” z nowoczesnością poprzez zdefiniowanie pozycji szlachty w nowym otoczeniu i nadanie sensu istnienia w industrialnym świecie, a poprzez to wzmocnienie podstaw budujących jej stanowią tożsamość¹⁵.

Jednym z pilniejszych zadań publicystyki szlacheckiej było odniesienie się do sytuacji kobiet, gdyż elementy konstruujące wzorce ich ról społeczno-familijnych coraz wyraźniej kontrastowały z modernizującym się światem. Kształcenie i wychowanie szlachcianek zmierzało bowiem do przygotowania ich do wypełniania obowiązków żon, matek i pań na włościach oraz dam pełniących funkcje reprezentacyjne w tzw. towarzystwie¹⁶. Z tego też względu edukacja córek szlacheckich zamykała się w maksymie *ex omnibus aliquid, ex toto nihil* – była więc powierzchowna i ograniczona do tego, co z punktu widzenia stawianych przed nimi zadań było nieodzowne. Wykształcenie nie stanowiło zresztą nigdy elementu wiążącego się z habitusem szlacheckim, nie ono bowiem decydowało o pozycji i prestiżu. Te cechy wynikać miały z samej przynależności do pierwszego stanu w państwie, chociaż

¹⁴ T. Nipperdey, dz. cyt., s. 77–78; H.-W. Wehler, *Teoria...*, s. 25.

¹⁵ Por.: M. Seelig, *Der Kampf gegen die Moderne. Krisenwahrnehmung und -bewältigung im „Deutschen Adelsblatt” um 1900*, w: *Krisenwahrnehmungen in Deutschland um 1900. Zeitschriften als Foren der Umbruchszeit im wilhelminischen Reich*, red. M. Grunewald, U. Puschner, Bern 2010, s. 451–476.

¹⁶ M. Kubrova, dz. cyt., s. 109, 129; O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 13.

w ciągu wieku XIX część szlachty niemieckiej zaczynała rozumieć, że w nowych czasach edukacja domowa to jednak za mało¹⁷. Pod koniec XIX i na początku XX w. w obliczu ubożenia wielu rodzin szlacheckich lepsze wykształcenie córek miało stać się magnesem przyciągającym potencjalnych kandydatów na mężów. Zarazem w przypadku pozostawania w stanie panieńskim zdobyta wiedza stwarzała tym kobietom szanse na samodzielne utrzymanie¹⁸. Mimo to, jak wskazują wyniki badań, ideał wychowawczy szlachcianki opierał wciąż na tych samych cnotach i cechach, które miały uczynić z niej odpowiedzialną matkę i panią na włościach, akceptującą całkowite poddanie się męskiej dominacji. Córkom szlacheckim nadal wpajano więc posłuszeństwo, uległość, skromność, przyzwoitość, zrozumienie zasad moralnych połączone z religijnością, stanową (szlachecką) świadomością¹⁹, oznaczającą również dystans wobec niżej urodzonych, ale i obowiązki społeczne. Kształtowano przy tym ich charakter, wymagając odwagi, stanowczości, uczciwości i umiejętności wyrzeczenia się własnego „ja” w imię wyższych celów. Łączyła się z tym samokontrola, zwłaszcza panowanie nad emocjami i dobre maniery. Córkom szlacheckim zaszczepiano także troskę o wygląd zewnętrzny, zdrową cerę, właściwą postawę i sposób poruszania się. Ten komplet obowiązujących wzorów myślenia i zachowania mający tworzyć swoisty *language of class* był przyswajany poprzez wychowanie w kręgu rodziny i kształtowany przez codzienną praktykę. Umacniał bardzo istotną świadomość bycia częścią większej całości, tj. rodu i stanu mającego swoją znakomitą przeszłość oraz przekonanie o jedności kulturowej tak przecież zróżnicowanej niemieckiej szlachty²⁰. Zachowanie owej jedności stało się szczególnie ważne w obliczu święcącej sukcesy w XIX w. kultury mieszczańskiej, która – chociaż w ograniczonym zakresie – przenikała również w szeregi „urodzonych” przyczyniając się do naruszenia wewnątrzstanowych kanonów.

Na łamach „Deutsches Adelsblatt” do wybuchu I wojny światowej kwestia kobieca pojawiała się kilkakrotnie, zarówno w pierwszych

¹⁷ H. Reif, *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*, Göttingen 1979, s. 340–342.

¹⁸ O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 56, 127–128.

¹⁹ E. Conze, *Adel und Moderne in Ostmitteleuropa. Überlegungen zur Systematisierung eines adelshistorischen Feldes zwischen Region, Nation und Europa*, w: *Adel in Schlesien*, t. 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, red. J. Harasimowicz, M. Weber, München 2010, s. 331.

²⁰ M. Kubrova, dz. cyt., s. 110–115; M. Wienfort, dz. cyt., s. 122–123, 126–127; Ch. Diemel, *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870*, Frankfurt/M 1998, s. 26–36.

latach funkcjonowania periodyku, jak i na początku XX w.²¹ W warunkach przyspieszonej industrializacji wywołującej coraz wyraźniejszy rozdzźwięk między zmieniającą się rzeczywistością a utrwalonymi tradycją, wartościami i wzorami zachowań, z punktu widzenia tracącej dotychczasową pozycję konserwatywnej szlachty zaistniała konieczność wskazania kobietom należącym do tego stanu źródeł zagrożeń i nakreślenia oczekiwanych od nich zachowań. Autorem kluczowych artykułów, które w kilku częściach ukazywały się na ten temat w roku 1884, 1887 i 1903 był Oldwig von Uechtritz (właściwie: Oldwig von Uechtritz und Steinkirch, urodzony w Dortmundzie w 1832, zmarły w Dreźnie w 1910 r.), oficer i konserwatywny publicysta, który należał zarówno do grona założycieli Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej, jak i jej organu prasowego. Inni, którzy podpisywali swoje artykuły, zabierając sporadycznie głos w tej sprawie, zwykle – tak jak hrabia von Haslingen – również byli członkami wspomnianej organizacji. Ten męski punkt widzenia uzupełniały też głosy kobiece związane ze środowiskiem konserwatywnej szlachty, tak jak miało to miejsce w przypadku Agnes von Reden, działaczki Ewangelicko-Niemieckiego Związku Kobiet (*Deutsch-Evangelischer Frauen-Bund*)²².

Tym, co budziło największy niepokój był negatywny wpływ kapitalizmu, wszechobecnego kultu pieniądza i wszelkich przejawów nowoczesności na tradycyjne wartości i więzi, które kultywowane przez pokolenia stanowiły o odrębności i pozycji stanu. Materializm, oportuizm, upadek życia rodzinnego i panujących dotąd zasad postrzegano w kategoriach chorób, które nękały szlachtę, prowadząc do jej upadku. Ubolewano, nad tym, że kobiety pociągał luksus, świat salonów towarzyskich, wygodny styl życia w mieście. Nie chciały mieszkać na wsi, marzyły o tym, aby stać się światowymi damami, stąd też naśladowały modę i były zapatrzone w obcą kulturę, zwłaszcza angielską. W związku z tym nie wypełniały obowiązków stanowych, zanikała wśród nich pobożność, chrześcijańska moralność i duch szlachty niemieckiej, czemu

²¹ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre Aufgabe in der Gegenwart*, „Deutsches Adelsblatt” 2, 1884, s. 484–485, 494–496, 509–510, 519–521, 532–534, 543–545; tenże, *Unsere Frauen in der Standes-Reform-Bewegung*, „Deutsches Adelsblatt” 5, 1887, s. 381–382, 400–401, 420–421, 436–438; tenże, *Die deutsche Edelfrau. Ein Sozial-Historisches Charakterbild. Vortrag, gehalten in der Landesabteilung Königreich Sachsen der Deutsche Adelsgenossenschaft am 7. Februar 1903*, „Deutsches Adelsblatt” 21, 1903, s. 462–464, 478–481, 496–497, 510–513. Do kwestii kobiecej powrócono na łamach periodyku po I wojnie światowej.

²² S. Malinowski, *Vom König...*, s. 168. Część autorów nie podpisywała swoich artykułów lub posługiwała się inicjałami, których identyfikacja nie jest jednoznaczna.

towarzyszyła ignorancja wobec własnej przeszłości, powierzchowność formy, której nie nasycyła już żadna treść²³. Postawy takie – w przekonaniu publicystów – łączyły się z nieodpowiednim do przynależności społecznej i pozycji towarzyskiej zachowaniem, czyli – jak to określano – brakiem taktu, co miało powodować osłabienie barier stanowych i zacieranie się prestiżu, jakim powinna cieszyć się szlachta. Co więcej – w opinii piszących – o utrzymanie stanowych odrębności bardziej dbały kobiety pochodzenia mieszczańskiego, które za sprawą małżeństwa dostąpiły nobilitacji, niż te wywodzące się ze starych rodów²⁴. Skłonność do łatwego, wypełnionego zabawą i przyjemnościami życia, według anonimowego listu nadesłanego do redakcji tygodnika w 1897 r., miała charakteryzować postawę nie tylko panien na wydaniu, ale także mężatek. Te bowiem zamiast poświęcać czas domowi i rodzinie, chciały prowadzić taki sam styl życia, jak przed ślubem. Miały duże wymagania i oczekiwały, że mąż będzie spełniał ich wszystkie kaprysy, co dla wielu kawalerów miało być powodem odkładania decyzji o zawarciu małżeństwa właśnie ze względu na niemożność zapewnienia odpowiedniego poziomu życia przyszłej rodzinie²⁵. Publikowane skargi dotyczyły też niechęci szlachcianek do wypełniania obowiązków domowych i skłonności do cedowania wszystkich spraw na służbę, począwszy od opieki nad dziećmi po decyzje dotyczące codziennego jadłospisu. Ganiony był zwłaszcza brak zaangażowania matek w wychowanie potomstwa. Opiekunki czy guwernantki, którym powierzano to zadanie nie były bowiem w stanie przekazać szlacheckich wzorów zachowań i sposobu myślenia, a przecież od ich wpojenia następnym generacjom zależała przyszłość szlachty²⁶. Przy tej okazji, zwłaszcza w artykułach z ostatnich lat XIX i pierwszych XX w., odnaleźć można słowa ubolewania nad zakresem edukacji kobiet, który nie obejmuje wiedzy i umiejętności, jakimi powinny się one wykazać po zamążpójściu. Szlachcianki kształcone są w oderwaniu od rzeczywistości. Jako przyszłe „światowe damy” rozwijają głównie swoje talenty artystyczne i nie uczą się niczego, co przygotowałyby teoretycznie i praktycznie do wykonywania takich prozaicznych zajęć codziennych, jak np.: gotowanie, pranie, czy cerowanie. Sytuacja ta – zdaniem publicysty – powodowała, że kobiety, chociaż dążyły do tego, aby jak najszybciej stanąć na ślubnym kobiercu, to jednak później były w małżeństwie nieszczęśliwe i unieszczęśliwiały tym

²³ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 532.

²⁴ Tamże, s. 520.

²⁵ [b.a.] *Zur Frauenfrage*, „Deutsches Adelsblatt” 15, 1897, s. 158.

²⁶ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 533.

samym swoich mężów, gdyż nie spełniały pokładanych w nich oczekiwań²⁷. W pierwszych latach XX stulecia do szeregu argumentów wskazujących na niepraktyczny zakres kształcenia szlachcianek doszedł jeszcze jeden, mianowicie brak zawodu²⁸. Kwestia ubożenia przedstawicieli stanu i konieczność pracy zarobkowej należących do niego kobiet występowała na łamach „Deutsches Adelsblatt” już wcześniej, ale z czasem pojawiło się przekonanie, że w takiej sytuacji jest coraz większe grono szlachcianek i tygodnik, w ramach stanowej solidarności, zaangażował się w różne formy niesienia im pomocy. Początkowo przede wszystkim szukano u czytelników zrozumienia dla tych kobiet, jako że praca nie mieściła się w kanonie atrybutów szlacheckości. Przy założeniu, że wykonywana profesja będzie odpowiednia do przynależności społecznej apelowano, aby dopuścić zarobkowanie szlachcianek, uznając je za konieczność życiową²⁹. Później jednak, kiedy okazało się, że jest zbyt mało zawodów mogących liczyć na stanową akceptację, „Deutsches Adelsblatt” podjął się poszukiwania i propagowania sposobów zarobkowania właściwych dla kobiet „urodzonych”³⁰. Wówczas okazało się, że powierzchowne, niepraktyczne kształcenie dziewcząt znacznie zawężyło ich możliwości pracy. Jak wskazywali publicyści sytuację pogarszało również to, że młode szlachcianki nie były przez matki wdrażane do żadnych zajęć domowych. Nie miały również pojęcia o tym, jakimi zasadami kieruje się świat, gdyż rodzice czynili wszystko, aby uchronić swoje córki przed zgubnym – jak sądzili – wpływem „wrogiego zycia”. Takie wychowanie pod kloszem zwiększało dramatyzm sytuacji wówczas, gdy zabrakło najbliższych, nie było perspektyw na zamążpójście i kobieta musiała sama zadbać o siebie. W biurze pośrednictwa pracy okazywało się niekiedy, iż umiejętności jakimi dysponowała, odpowiadały jedynie tym zawartym w anonsach, poprzez które poszukiwano służących³¹. Według publicystów tygodnika przyczyną tej sytuacji był deficyt edukacyjny szlachcianek. Dotąd szlachta inwestowała przede wszystkim w kształcenie synów, wychodząc z założenia, że córki „i tak wyjdą za mąż”. W zmieniającym się świecie – jak twierdzili publicyści – nie było to już wcale takie oczywiste. Synowie zwykle nie mieli trudności ze znalezieniem odpowiedniego

²⁷ [b.a.] *Zur Frauenfrage...*, s. 158.

²⁸ Frr v. M., *Die adelige Frauen im Lebenskampf*, „Deutsches Adelsblatt” 22, 1904, s. 831–833.

²⁹ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 544.

³⁰ O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 55–56.

³¹ v. B. H., *Unsere Töchter*, „Deutsches Adelsblatt” 27, 1909, s. 179–181; O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 77–78, 85.

zatrudnienia, natomiast los samotnej, niewykształconej szlachcianki był tragiczny³².

Zamieszane w „Deutsches Adelsblatt” krytyczne głosy na temat stylu życia, zachowań, preferowanych wartości, zasad edukacyjno-wychowawczych szlachcianek nie stanowiły jedynie wyrazu ubolewania nad „zepsuciem” wynikającym z wszechobecnego panowania nowoczesności. Co więcej, publicyści przestrzegali, by nie ograniczać się tylko do „wzdychania” za starymi, dobrymi czasami i opłakiwania upadającej tradycji. W obliczu szybkiego tempa zmian, które szły niczym „w siedmiomilowych butach”, szlachta nie mogła stać obojętna. Musiała na nowo zdefiniować istotę szlacheckości, uwzględniając nowe elementy będące wynikiem zachodzących zmian, tak aby nie stać się jedynie reliktem przeszłości i nadal pozostawać na szczycie hierarchii społecznej. W myśl publicystów „Deutsches Adelsblatt” konserwatywna szlachta ucieleśniała bowiem esencję niemieckości i najwyższych moralnych wartości tkwiących w narodzie oraz wierności cesarzowi i państwu. Musiała więc stawić czoła nowoczesności, zreformować się jako stan: z jednej strony poprzez przypomnienie ciążących na niej obowiązków, z drugiej zaś – poprzez określenie zadań, jakie stawiają przed „urodzonymi” nowe czasy³³. W realizację tego programu włączone miały zostać również kobiety, którym nakreślono cały szereg zadań wpisujących się w ruch odbudowy wewnętrznej stanu. Dotyczyły one postaw i zachowań szlachcianek na kilku płaszczyznach, które zgodnie z tradycyjnym porządkiem płci były im przypisane. Zresztą, przededefiniowanie roli i pozycji kobiety w społeczeństwie stanowiło element debat prasowych nie tylko w Niemczech, i nie tylko w odniesieniu do szlachty. To problem, który wyłonił się jako pochodna modernizacji i przemian cywilizacyjnych³⁴. Z publikacji zamieszczanych na ten temat na przełomie XIX i XX w. we wspomnianym periodyku wyraźnie wyłania się katalog powinności szlachcianek jako żon, matek i pań na włościach, jak również – co należy uznać za symptom dokonujących się przeobrażeń – działaczek realizujących określoną misję w sferze publicznej.

³² Graf v. Haslingen, *Zentral-Hilfsverein der DAG*, „Deutsches Adelsblatt” 32, 1914, s. 327–328.

³³ v. d. L.-W. *Adel verpflichtet*, „Deutsches Adelsblatt” 1, 1883, s. 115; O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 381.

³⁴ Porównawczo dla ziem polskich zob.: M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015, s. 185–186 i nn.

Worzec żony

Odbudowa życia rodzinnego opartego na tradycji stanowej i zasadach chrześcijańskich miała być podstawą odrodzenia i umocnienia moralnego szlachty w obliczu destrukcyjnego, kierującego się wyłącznie chęcią zysku kapitalizmu oraz kultu pieniądza. Dom, zgodnie z naturalnym – uznawanym przez konserwatystów za niepodważalny – porządkiem płci miał stanowić sferę dominacji kobiet. W związku z tym szlachcianka obarczona została odpowiedzialnością za utrwalanie na łonie rodziny odpowiednich form, zachowań i obyczajów właściwych dla tego stanu. Po zamążpójściu winna mieć decydujący wpływ na życie wewnętrzne rodziny. Zwracano uwagę, że musi zadbać o to, aby dom był dla męża oazą spokoju, miejscem, gdzie może znaleźć wytchnienie po trudach związanych z jego działalnością czy pracą w sferze publicznej, oazą dającą odpoczynek po „pędzie męskiego tworzenia”. W tej atmosferze ma odzyskać siły, wzmocnić swój świat wartości wystawiany na próbę w kontakcie z królującym wszędzie materializmem. Mąż musi mieć w żonie oparcie, ma ona zawsze stać przy jego boku, wówczas gdy wypełnia on swoje obowiązki wobec kraju lub te wynikające z jego powinności stanowych. Równocześnie małżonka winna być powiernikiem jego trosk, kłopotów i cichym doradcą. Ona także, stojąc na straży szlacheckiej odrębności, ma być wyrocznią w sprawach zasad, taktu i właściwego zachowania wynikającego nie tylko z przynależności społecznej, ale także chrześcijańskiej moralności³⁵. Z tego też względu powinna być bardzo dobrze zaznajomiona z obyczajami i tradycją szlachecką, jak również ze wszystkimi socjalnymi zobowiązaniami łączącymi się z przynależnością do grona „urodzonych” (jeżeli natomiast wywodzi się z mieszczaństwa, zadaniem męża jest przygotować żonę do ich wypełniania). Stąd też musi studiować leksykony i genealogie szlacheckie, znać przeszłość rodu, jak i całego stanu. Temu między innymi powinna poświęcać wolny czas, nie zaś życiu salonowemu czy pławieniu się w luksusie. W myśl tych przekonań o szlacheckości nie świadczy szczytowanie się tytułem i herbem, a wypełnianie wiążących się z nią obowiązków. Spędzanie czasu na rozwijaniu swoich zainteresowań artystycznych z perspektywy publicystów „Deutsches Adelsblatt” niczemu nie służy, jest jałowe, ponieważ szlachcianka powinna bez reszty poświęcić się mężowi, dzieciom i innym swoim powinnościom. Konsumpcjonizmowi nowych czasów musi mieć odwagę przeciwstawić

³⁵ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 520; tenże, *Unsere Frauen...*, s. 381.

cnoty prostoty, oszczędności i skromności i w ten sposób walczyć o znivelowanie negatywnych skutków nowoczesności oraz odrodzenie niemiecko-chrześcijańskiego ducha szlachty³⁶. Nie może też ulegać licznym w prasie głosom, które propagują przedefiniowanie zadań kobiet w ramach rozwiązania tzw. kwestii kobiecej. W opinii tygodnika emancypacja niszczy rodzinę, święty porządek społeczny i narusza zasady, którym ma być wierna szlachta. Niezlomne stanowisko kobiet z tego stanu ma być tarczą, o którą będą kruszyć się wszystkie destrukcyjne prądy nowych czasów³⁷.

Wzorzec matki

Uczynienie z kobiet strażniczek ducha stanowego, tradycji i moralności powodowało, iż w myśl publikacji zamieszczanych na łamach „Deutsches Adelsblatt” jako matki miały się one stać odpowiedzialne za wyposażenie swoich dzieci we wszystkie elementy szlacheckiej świadomości. W związku z tym nie powinny się wyręczać opiekunkami czy domowymi nauczycielami, ponieważ w ten sposób ów cel nie zostanie zrealizowany. Tylko bezpośrednie zaangażowanie się matek w opiekę nad dziećmi mogło dać oczekiwane rezultaty. Wychowanie powinno opierać się na tradycyjnych cnotach szlacheckich: prostocie, skromności, zdyscyplinowaniu, umacniać pobożność i niemieckość³⁸. Z tego ostatniego powodu zalecano przykładanie szczególnej wagi do imion nadawanych dzieciom, przestrzegając przed naśladowaniem mody na te obco brzmiące. Pomocą w kształtowaniu stanowej świadomości miały być galerie przodków zajmujące poczesne miejsce w siedzibach szlacheckich, zdobienia i dekoracje zawierające motywy heraldyczne, epitafia w kościołach. Cechy te winna umacniać również odpowiednia lektura dobierana pod okiem matki czy też rozmowy z przedstawicielami starszego pokolenia, seniorami rodów. W przypadku synów kształcących się poza domem należało zwracać uwagę na niwelowanie – jak twierdzono – negatywnego wpływu szkoły na wartości szlacheckie. Dom miał być więc miejscem, w którym tradycję i formy szlacheckie należało pielęgnować ze szczególną gorliwością, ale tak, aby jednocześnie uniknąć fałszywej dumy, próżności czy zarozumiałości.

³⁶ Tenże, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 532, 544.

³⁷ Tenże, *Unsere Frauen...*, s. 381; [b.a.] *Zur Frauenfrage...*, s. 157.

³⁸ Por.: M. Borzyszkowska-Szewczyk, *Pamięć dla przyszłości. Literatura wspomnieniowa potomków szlachty pruskiej z Pomorza Zachodniego i z Prus Wschodnich po 1945 roku*, Wrocław 2009, s. 99–107.

Matczyna pedagogika powinna opierać się na łagodnym napominaniu, tłumaczeniu przez odwoływanie się do przykładów, stwarzaniu różnych sytuacji, za sprawą których dzieci zrozumiałyby, co jest dla nich właściwe z racji pochodzenia. Poglądowe nauczanie miało wpłynąć przede wszystkim na ich emocje i uczucia, jak również zapobiec wyrobieniu fałszywego mniemania o sobie. W publikacjach podkreślono bowiem, że wcześniej szlachta była wyobcowana, żyła ponad resztą społeczeństwa, teraz natomiast ma mu służyć poprzez krzewienie tradycyjnych wartości. Wychowanie pod okiem matki miało więc również przygotować synów do wykonywania odpowiedniego zawodu, który umożliwiałby im realizację tej społecznej misji³⁹. Szczególnie dużo czasu matki powinny poświęcić także córkom, gdyż to one będą odpowiedzialne za tożsamość stanową następnego pokolenia. Ważne miejsce w ich wychowaniu muszą zatem zająć nie tylko takt, dobre manieri, ale także świadomość przeszłości i tradycji rodu⁴⁰. Na matkach spoczywa również obowiązek przygotowania córek do wejścia w życie towarzyskie i zapewnienia im odpowiedniej pozycji. W związku z tym, wykorzystując wiedzę na temat koligacji, powiązań rodzinnych i towarzyskich, muszą się one starać, aby bywały w odpowiednim gronie. Matki powinny również czuwać nad sposobami spędzania wolnego czasu przez swoje córki, tak by wypełniały wolne chwile pożytecznymi zajęciami. Od ostatnich lat XIX w. coraz wyraźniejszy stał się również głos zwracający matkom uwagę na dopilnowanie przygotowania dziewcząt do prowadzenia gospodarstwa domowego, co miało się też wiązać z posyłaniem ich do powstających wówczas szkół o takim profilu. Tam mogłyby zdobyć nowoczesną wiedzę z zakresu teorii żywienia, prowadzenia rachunków, opieki nad chorymi, udzielania pierwszej pomocy, jak również doskonalić swoje umiejętności z zakresu różnych pożytecznych prac domowych⁴¹. Matki powinny zrozumieć, że takie wykształcenie – jak podkreślają publicyści tygodnika – jest we współczesnym, zmieniającym się świecie koniecznością, ale i podstawą szczęśliwego małżeństwa⁴². Co więcej, to kapitał, który stwarza szansę na samodzielne utrzymanie się, jeżeli w przyszłości okaże się, że nie będą miały zabezpieczenia finansowego.

³⁹ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 420–421.

⁴⁰ Tenze, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 532.

⁴¹ [b.a.] *Ein Institut zur Ausbildung von Töchtern der höheren Stände für das praktische Leben*, „Deutsches Adelsblatt” 14, 1896, s. 934; [b.a.] *Zur Frauenfrage...*, s. 157–158; v. B., *Zur „Frauenfrage”*, „Deutsches Adelsblatt” 19, 1901, s. 822–823; A. von Reden, *Zur modernen Frauenbewegung. Eine Erwiderung an C. v C.*, „Deutsches Adelsblatt” 16, 1905, s. 490–491; Graf von Haslingen, *Zentral-Hilfsverein...*, s. 327–328.

⁴² [b.a.] *Zur Frauenfrage...*, s. 158.

Ubożenie szlachty stawia bowiem w takiej sytuacji coraz więcej kobiet z predykatem „von” przed nazwiskiem, zaś fachowe wykształcenie z zakresu prowadzenia gospodarstwa domowego stwarza im szansę na znalezienie „stanowo odpowiedniego” zatrudnienia. Matki muszą być więc świadome, że edukacja tego typu jest wyrazem najwyższej troski o przyszłość córek. Zalecano nawet, aby w rodzinie kształcenie dziewcząt – zwłaszcza w tym kierunku – uważać za ważniejsze niż kształcenie chłopców. Twierdzono bowiem, że zubożałemu, niewyedykowanemu szlachcicowi łatwiej jest znaleźć odpowiednie dla niego płatne zajęcie niż zubożałej, nieposiadającej żadnego zawodu szlachciance⁴³.

Wzorzec szlachcianki: pani na włościach

Publicyści „Deutsches Adelsblatt” jednoznacznie wskazywali na naturalne powiązanie szlachty ze wsią. Mimo zachodzących zmian opowiadali się za utrzymaniem stosunków patriarchalnych określających relacje szlachty z ludnością chłopską⁴⁴. W nowych czasach miały one wiązać się nie tylko z kontynuowaniem realizacji zadań opiekuńczych, ale z misją wychowawczą. Polegać ona miała na umacnianiu wśród mieszkańców wsi konserwatywnych wartości, tradycji, przywiązania do monarchii, chrześcijańskiej moralności w obliczu destrukcyjnego pod tym względem wpływu nowoczesności. W urzeczywistnianie tego programu włączone zostały „panie na włościach”, które zresztą zgodnie z tradycyjnym katalogiem powinności szlachcianek zamieszkałych na agrarnym Wschodzie Niemiec miały troszczyć się o chłopów mieszkających w ich dobrach⁴⁵. W wypowiedziach zamieszczanych na łamach „Deutsches Adelsblatt” podkreślano jednak, że te socjalne obowiązki były coraz częściej ignorowane, a wypełnianie ich uważane było przecież za immanentną cechę szlachectwa. Co więcej, o przynależności do „urodzonych” nie decydował predykat „von” przed nazwiskiem, ale właśnie owa misja edukacyjno-wychowawcza wśród ludu. Bez niej kobiety „dekorowały się pustym aparatem stanowym” pozbawionym jakichkolwiek treści. W wypowiedziach zamieszczanych w tygodniku nie brakowało zresztą wypowiedzi na temat zmian ustrojowych wsi. Pojawiają się sformułowania bezpośrednio wskazujące na konieczność powrotu

⁴³ [b.a.] *Ein Institut zur Ausbildung...*, s. 934; Graf v. Haslingen, *Zentral-Hilfsverein...*, s. 327–328.

⁴⁴ v. d. L.-W., „*Adel verpflichtet*”..., s. 115.

⁴⁵ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 401.

do historycznej, uważanej za naturalną feudalnej zależności chłopów od szlachty. Na tych obszarach, gdzie jeszcze pozostały jakieś formy podległości, kobiety powinny przykładać szczególną wagę do petryfikowania dotychczasowych stosunków. Z opieki nad mieszkańcami wsi nie zwalniało ich zresztą żadne ustawodawstwo uwłaszczeniowe, gdyż stanowiła ona ich ponadczasowy obowiązek⁴⁶. To misja niezależna od zachodzących zmian, a nie forma działalności dobroczynnej. Nie chodzi w niej bowiem tylko o materialną pomoc, ale przede wszystkim o kształtowanie świata wartości ludności chłopskiej. Nie mogą więc jej zaniedbać, ale jak najszybciej się zaangażować, by nie doszło do zmian mentalnych mieszkańców wsi. Tygodnik zalecał również szlachciankom współpracę na tym polu z miejscowym duchowieństwem oraz powoływanie do życia stowarzyszeń o profilu opiekuńczo-wychowawczym⁴⁷. Niezależnie od tego panie na włościach miały czuwać nad całym gospodarstwem domowym, samodzielnie wykonywać szereg prac, żyć skromnie, oszczędnie i z prostotą, przeciwstawiając się w ten sposób materializmowi i modzie na luksus, rozpowszechnianym przez kulturę miejską.

Wzorzec obecności w sferze publicznej

Publicyści „Deutsches Adelsblatt” kreśląc kompleksowo zadania szlachcianek w nowym, industrialnym świecie, nie pominęli też i tych, które łączyły się ze sferą publiczną. Oczywiście, nie kwestionowano tradycyjnych obszarów aktywności kobiet poza domem, a więc przede wszystkim działalności dobroczynnej⁴⁸, która w obliczu mocarstwowej polityki Niemiec obejmować miała także pomoc potrzebującym znajdującym się poza granicami kraju oraz na innych kontynentach⁴⁹. Co więcej, zachęcano do niej, jako że powiązana była ściśle z obowiązkami socjalnymi szlachty. Nowum stanowiło jednak zdefiniowanie kolejnego, odmiennego od dotychczasowych kierunku działań, mianowicie wspieranie zubożałej szlachty, zwłaszcza kobiet, które z różnych względów nie miały środków na utrzymanie⁵⁰. Związki rodowe (*Familienverbände*) oraz stowarzyszenia szlacheckie coraz częściej (w ramach samopomocy

⁴⁶ R. Brunner, *Landadeliger Alltag und primäre Sozialisation in Ostelbien am Ende des 19. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 39, 1991, 10, s. 1008–1009.

⁴⁷ O. von Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre...*, s. 520, 532.

⁴⁸ Tamże, s. 543.

⁴⁹ Tamże, s. 544.

⁵⁰ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 421, 437.

wewnątrzstanowej) powoływały do życia fundusze opiekuńcze, a nawet zakłady o takim charakterze⁵¹. Tygodnik postulował otworzenie przed kobietami zjazdów i stowarzyszeń szlacheckich, z których były z reguły ze względu na płeć wykluczone i włączenie ich w realizację różnych inicjatyw opiekuńczych⁵². Inicjatywy te – co istotne – nie oscyływały wyłącznie w kręgu tradycyjnych form pomocy, ale również miały za zadanie wspierać szlachcianki poszukujące zatrudnienia. Ta ostatnia kwestia była zresztą szeroko dyskutowana na łamach „Deutsches Adelsblatt” i odegrała istotną rolę w zakresie przededefiniowania obszarów obecności szlachcianek w sferze publicznej. Wypowiedzi na ten temat początkowo publikowano sporadycznie, ale z czasem poruszano tę sprawę coraz częściej wskazując, iż należy dopuścić możliwość pracy córek szlacheckich, ale tylko wówczas, jeżeli wymaga tego ich sytuacja ekonomiczna. Kluczowe znaczenie miał więc wybór profesji, gdyż musiała ona należeć do kręgu tych, które mogły liczyć na stanową akceptację⁵³. Chcąc pomóc czytelniczkom w wyborze zawodu odpowiedniego do pochodzenia społecznego, w kolejnych artykułach wskazywano na szereg właściwych dla nich zajęć, które najczęściej wiązały się z profesjonalizacją i przeniesieniem w sferę publiczną tych czynności, które – zgodnie z tradycyjnym podziałem ról w rodzinie szlacheckiej – miały wykonywać w domu, np. guwernantka, dama do towarzystwa, opiekunka, wychowawczyni⁵⁴. Towarzyszyły temu wspomniane wyżej postulaty dotyczące edukacji zawodowej córek szlacheckich mającej m.in. przygotować je do sytuacji, w której będą musiały samodzielnie się utrzymywać. Na podstawie wypowiedzi publicystów tygodnika można więc przyjąć, że na początku XX w. dopuszczono pracę zarobkową szlachcianek, ale wyłącznie samotnych i tylko wówczas, gdy stanowiła ona konieczność życiową oraz wiązała się z wykonywaniem zawodu uznanego za odpowiedni.

Kolejną, nową formą aktywności szlachcianek, którą również należy uznać za skutek procesów modernizacji, była coraz bardziej dostrzegalna ich obecność w stowarzyszeniach związanych z ruchem kobiecym. Publicyści, zwłaszcza w pierwszych latach funkcjonowania „Deutsches Adelsblatt”, bardzo krytycznie wypowiadali się na temat postulatów

⁵¹ C. Boysen, *Frauenfrage und Adelsgenossenschaft*, „Deutsches Adelsblatt” 22, 1904, s. 344; W. Stępiński, *Procesy integracyjne w obrębie rodów szlacheckich na Pomorzu Zachodnim*, w: *Rodzina pomorska*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1999, s. 170–189.

⁵² O. v. Uechtritz, *Die deutsche Edelfrau und ihre ...*, s. 544.

⁵³ Kwestia ta została omówiona w pracy: O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 52–59 i nn.

⁵⁴ [b.a.] *Die materielle Grundlage des Adels*, „Deutsches Adelsblatt” 5, 1887, s. 240; J.M. Singer, dz. cyt., s. 157, 334.

związanych z emancypacją kobiet, sądząc, że jest to ruch, w wyniku którego chcą one „przemienić się” w mężczyzn. W kręgach szlacheckich (i nie tylko) nierówność płci uznawano bowiem za naturalny, boski porządek rzeczy i uważano, że poprzez dążenie do zmian w tym zakresie kobiety narażają na szwank funkcjonowanie rodziny⁵⁵. W Niemczech rozwinęły się jednak różne nurty ruchu, w tym konserwatywny, którego zadaniem było pielęgnowanie przywiązania do monarchii, umacnianie postawy patriotycznej oraz dążenie do lepszego przygotowania kobiet do wypełniania tradycyjnych ról społecznych⁵⁶. W późniejszych publikacjach „Deutsches Adelsblatt” zwraca więc uwagę, że powstawanie stowarzyszeń o konserwatywnym programie społecznym ma na celu naprawę szkód, jakie wyrządza liberalny ruch kobiecy, który uważano za niezdrowy oraz nienaturalny, propagowany za pośrednictwem prasy przez emancypantki „trzymające cygaro”⁵⁷. W ocenie tygodnika źródłem dążeń do równouprawnienia kobiet były ich problemy socjalne. By więc rozwiązać je wśród szlachcianek i tym samym zmniejszyć podatność na propagandę ruchu, „Deutsches Adelsblatt” włączył się w akcję informacyjną, która miała na celu wskazanie im różnych form pomocy oraz możliwości zarobkowania inicjowanych m.in. przez Stowarzyszenie Szlachty Niemieckiej⁵⁸. Oprócz tego jednak stopniowo kształtowało się przyzwolenie na aktywność szlachcianek w stowarzyszeniach, które nie negowały tradycyjnego porządku społecznego. Większość kobiet – jak podkreślano – nie chciała zmian w tym zakresie i uważała, że ich obowiązkiem jest służenie mężowi i rodzinie⁵⁹. Wśród stowarzyszeń, do których zaakceptowania przekonywano czytelników „Deutsches Adelsblatt” znajdowały się niewymieniane z nazwy wszystkie organizacje odrzucające radykalne hasła, zwłaszcza o charakterze wyznaniowym, stowarzyszenia działające na rzecz poprawy warunków życia i pracy oraz umocnienia moralnego kobiet ze wszystkich warstw społecznych⁶⁰.

⁵⁵ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 381; v. B., *Zur „Frauenfrage”...*, s. 822–823. Stosunek konserwatystów do ruchu kobiecego ilustrować może notatka na temat światowego kongresu kobiet, który miał miejsce w Berlinie w 1896 r., opublikowana na łamach „Deutsches Adelsblatt”. Wydarzenie to zostało określone dosadnie jako „światowy kongres głupoty” i świadectwo upadku „naszej sławnej kultury”; O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 79.

⁵⁶ A. Süchting-Hänger, *Das „Gewissen der Nation”. Nationales Engagement und politisches Handeln konservativer Frauenorganisationen 1900–1937*, Düsseldorf 2002, s. 19–89.

⁵⁷ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 381.

⁵⁸ C. Boysen, *Frauenfrage...*, s. 361.

⁵⁹ [b.a.] *Zur Frauenfrage...*, s. 157.

⁶⁰ A. von Reden, *Zur modernen ...*, s. 490–491.

Tym samym aktywność w stowarzyszeniach konserwatywnego ruchu kobiecego zyskiwała status nowego elementu we wzorcu osobowym niemieckiej szlachcianki przełomu XIX i XX w.

Publikacje na łamach „Deutsches Adelsblatt” dotyczące zadań i roli szlachcianek stanowią – jak już wyżej wspomniano – element szerszego programu reformy wewnętrznej stanu, mającej ocalić i umocnić tradycyjne wartości stanowiące podstawę szlacheckiej tożsamości przede wszystkim w sferze mentalności oraz zachowań regulujących życie codzienne. To reakcja na kryzys modernizacyjny, czyli obserwowaną na co dzień niezgodność między tym, co stanowiło wyraz postępu, np. w nastawionej na zysk i unowocześniającej się gospodarce wiejskiej (m.in. nawozy sztuczne, maszyny rolnicze, przemysł wiejski) a „tradycyjnymi wyobrażeniami o wartościach i wzorcach zachowań”, osadzonych przecież głęboko w świecie preindustrialnym. Skutkowało to niepewnością statusu i pełnymi obawami przecuciami dotyczącymi przyszłości stanu⁶¹. W wymiarze psychicznym kryzys modernizacyjny zrodził kryzys nowoczesności, który z kolei należy rozumieć jako „problem wyobcowania, trudność uporania się z różnorodnością i zmianą ról [...], zachowania stabilności i tożsamości w warunkach zmiany [...]”⁶². W tej sytuacji szlachcie coraz trudniej było więc „być sobą”. Środki symboliczne, które czerpała z kultury i tradycji nie pozwalały jej na jednoznaczne stwierdzenie, że jest częścią świata, w którym żyje. Jednak owa tradycja i kultura miały stać się podstawą definiowania siebie na nowo jako stanu, gdyż umocnienie wartości konserwatywnych postrzegano jako drogę do odrodzenia. W tej sytuacji zestaw pożądanych zachowań szlachcianek miał odegrać kluczową rolę, gdyż to właśnie im powierzono odpowiedzialne zadania utwierdzenia, krzewienia i przekazania następnym pokoleniom niemiecko-chrześcijańskiej tradycji i ducha stanowego⁶³. Warto podkreślić, iż w prezentowanych na łamach „Deutsches Adelsblatt” przekonaniach dotyczących ról społeczno-familijnych szlachcianek można odnaleźć te same argumenty, którymi posługiwali się nie tylko w Niemczech zwolennicy utrzymania dotychczasowego porządku płci w trwającym równolegle dyskursie na temat równouprawnienia kobiet⁶⁴. Cechy mające ukształtować zachowania szlachcianek

⁶¹ T. Nipperdey, dz. cyt., s. 87.

⁶² Tamże, s. 86.

⁶³ Podobne podejście do zadań kobiet mieli również i inni nacjonaliści, również na ziemiach polskich; zob.: M. Gawin, dz. cyt., s. 223–225.

⁶⁴ Zob.: U. Frevert, „*Unser Staat ist männlicher Geschlechts*”. *Zur politischen Topographie der Geschlechter vom 18. bis frühen 20. Jahrhundert*, w: taż, „*Mann und Weib, und Weib und Mann*”. *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*, München

nie stanowiły jednak wyłącznie katalogu postaw, które w dużej mierze można nazwać antytezą nowoczesności. Mamy bowiem w tym przypadku klasyczny przykład sytuacji, w której tradycja i nowoczesność nie stoją naprzeciw sobie, konkurując o zawłaszczenie intelektualnego podłoża podejmowanych działań⁶⁵. Siła wpływu niektórych elementów nowoczesności przemodelowała bowiem dotychczasowe pojmowanie wzorca niemieckiej szlachcianki. Szlachta zakotwiczona głęboko w tradycyjnym porządku społecznym gwarantującym zachowanie tożsamości – zgodnie z koncepcją uczennicy Pierre’a Bourdieu Monique de Saint Martin⁶⁶ – absorbowiała, ale na własnych warunkach tylko pewne cechy mieszczańskiego wzorca nowoczesnej kobiety, takie jak: edukacja, praca zarobkowa oraz zwiększenie zakresu aktywności w sferze publicznej. Na początku XX w. „Deutsches Adelsblatt” staje się orędownikiem nowych wzorów myślenia, które miały pozwolić „oswoić” nowoczesność poprzez zintegrowanie pewnych jej elementów z konserwatywną wizją zadań i roli kobiet. W ten sposób industrializacja i wszystkie zapoczątkowane przez nią zmiany gospodarcze i społeczne wpłynęły na sformułowanie nowych treści, które miały się odąd wiązać ze wzorcem nowoczesnej niemieckiej szlachcianki (*moderne Edelfrau*)⁶⁷. Wzorzec ten jednak, przed wybuchem I wojny światowej, zwłaszcza w kontekście zadań szlachcianek jako pań na włościach, przyswoił także elementy, które nie były wystarczająco dobitnie podkreślane na łamach „Deutsches Adelsblatt”. Mianowicie, w kręgach związanych ze stowarzyszeniami konserwatywnego ruchu kobiecego (m.in. Patriotycznym Stowarzyszeniem Kobiet⁶⁸, *Vaterländische Frauenverein*), a zwłaszcza wokół powstałego w 1896 r. z inicjatywy Idy von Kortzfleisch stowarzyszenia na rzecz organizacji szkół gospodarczych dla kobiet z obszarów wiejskich (*Verein zur Errichtung wirtschaftlicher Frauenschulen auf dem Lande*), od 1913 r. funkcjonującego pod nazwą „Związek Reifenstein” (*Reifensteiner Verband*) wypracowano model świadomej politycznie kobiety. Łączył

1995, s. 61–132. Szerzej: U. Planert, *Antifeminismus im Kaiserreich: Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*, Göttingen 1998, s. 20–32 i nn.

⁶⁵ Por.: T. Kizwalter, *Procesy modernizacji a emancypacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1995, s. 6–7.

⁶⁶ R. Smoczyński, T. Zarycki, *Współczesne polskie elity postszlacheckie w kontekście europejskim*, „Kultura i Społeczeństwo” 2012, 1, s. 266–267.

⁶⁷ O. von Uechtritz, *Unsere Frauen...*, s. 401.

⁶⁸ A. Süchting-Hänger, „*Gleichgroße mut’ge Helferinnen*” in der weiblichen Gegenwart: Der Vaterländische Frauenverein und die Politisierung konservativer Frauen 1890–1914, w: *Nation, Politik und Geschlecht: Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, red. U. Planert, Frankfurt a. M 2000, s. 131–146.

się on z przekonaniem, że poprzez odpowiednie wykształcenie i prowadzoną działalność może ona manifestować swój patriotyzm i współdziałać na rzecz budowy potęgi cesarstwa. Aktywność kobiet zyskiwała w ten sposób znamiona służby narodowej i prowadziła do głębokiej identyfikacji z celami politycznymi wilhelmińskich Niemiec. Szczególną rolę na obszarach wiejskich miały odegrać kobiety wykształcone z szkołach gospodarstwa domowego, gdzie edukacja obejmowała zapoznanie się z najnowszymi osiągnięciami nauki i techniki wykorzystywanymi w prawidłowym i racjonalnym prowadzeniu gospodarstwa domowego. W ten sposób po zakończeniu nauki stawały się one koryfeuszkami postępu na wsi, a przed zamążpójściem mogły pracować np. jako zarządczyni gospodarstwa domowego w majątkach czy ochmistrzyni w placówkach edukacyjno-wychowawczych⁶⁹. Wymiar patriotyczny kształcenia w szkołach gospodarczych znakomicie łączył się z misją opiekuńczo-wychowawczą pań na włościach i tym samym jeszcze przed 1914 r. zyskał on status elementu wpisującego się we wzorzec nowoczesnej szlachcianki. W ten sposób modernizacja manifestująca się na wsi m.in. przez stosowanie nowych metod produkcji rolnej czy hodowli lub mechanizację gospodarstw została po raz kolejny połączona z tradycją i posłużyła do umocnienia wpływów szlachty na obszarach wiejskich.

Problematyka ta wpisuje się więc w sformułowane przez Hansa-Ulricha Wehlera pojęcie „modernizacji defensywnej”, które oddaje charakterystyczny dla Niemiec mariaż tradycji i nowoczesności. Nowoczesności, której elementy wprowadzane pod kontrolą i w ograniczonym zakresie, przemodelowane według własnych potrzeb miały służyć umocnieniu konserwatywnego porządku społecznego. Podobną strategię działania obserwować można także wśród arystokracji angielskiej oraz – choć w nieco innej formie – także u pozbawionej wpływów politycznych szlachty francuskiej⁷⁰. W przypadku niemieckim jednak mariaż ten zrodził również nowy wzorzec szlachcianki. Nie oznacza to bynajmniej, iż odbiegał on zasadniczo od wcześniejszego. Jego dekonstrukcja przeprowadzona na łamach „Deutsches Adelsblatt”, wskazanie licznych rozbieżności między praktyką a oczekiwaniami i obowiązkami szlachcianek zdiagnozowały, gdzie tkwią słabości. Brak zrozumienia tego, jakie konsekwencje niesie ze sobą przynależność do szlachty, pokusa wygodnego

⁶⁹ Kwestie te analizuje O. Wörner-Heil, dz. cyt., s. 157–160, 169–176.

⁷⁰ M. Malatesta, *The Landed Aristocracy during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, w: *The European Way: European Societies in the 19th and 20th Centuries*, red. H. Kaelble, New York–Oxford 2004, s. 56–61. Na temat odmiennych dróg rozwojowych szlachty europejskiej zob.: J. Osterhammel, dz. cyt., s. 997–999.

życia, uleganie materializmowi i zepsuciu, którego siedliskiem w opinii publicystów było miasto⁷¹ to główne oskarżenia formułowane pod adresem kobiet. Przemodelowany wzorzec szlachcianki nie tylko więc przywoływał siatkę ich tradycyjnych powinności, ale wplatał do niej nowe elementy (np. lepsza edukacja jako profesjonalne przygotowanie się do roli żony, matki i pani na włościach oraz zabezpieczenie przed deklasacją na wypadek braku kandydata na męża), łącząc je przy tym w harmonijną całość. Co więcej, konstrukcji tej towarzyszył kontekst stanowo-nacjonalistyczny, który waloryzował stare cnoty, nasycił je dodatkową treścią dowartościowującą kobiety, czyniąc z nich wykonawczynie specjalnej misji. Od jej powodzenia zależała – jak sądzono – nie tylko przyszłość szlachty jako stanu, ale także i całej Rzeszy.

Bibliografia

Źródła

- [b.a.], *Ein Institut zur Ausbildung von Töchtern der höheren Stände für das praktische Leben*, „Deutsches Adelsblatt” 14, 1896.
- [b.a.], *Die materielle Grundlage des Adels*, „Deutsches Adelsblatt” 5, 1887.
- [b.a.], *Zur Frauenfrage*, „Deutsches Adelsblatt” 15, 1897.
- B. H. v., *Unsere Töchter*, „Deutsches Adelsblatt” 27, 1909.
- B. v., *Zur „Frauenfrage”*, „Deutsches Adelsblatt” 19, 1901.
- Boysen C., *Frauenfrage und Adelsgenossenschaft*, „Deutsches Adelsblatt” 22, 1904.
- Haslingen Graf v., *Zentral-Hilfsverein der DAG*, „Deutsches Adelsblatt” 32, 1914.
- L.-W. v. d., *„Adel verpflichtet”*, „Deutsches Adelsblatt” 1, 1883.
- M. Frr v., *Die adelige Frauen im Lebenskampf*, „Deutsches Adelsblatt” 22, 1904.
- Reden A. v., *Zur modernen Frauenbewegung. Eine Erwiderung an C. v. C.*, „Deutsches Adelsblatt” 16, 1905.
- Uechtritz O. v., *Die deutsche Edelfrau und ihre Aufgabe in der Gegenwart*, „Deutsches Adelsblatt” 2, 1884.
- Uechtritz O. v., *Die deutsche Edelfrau. Ein Sozial-Historisches Charakterbild. Vortrag, gehalten in der Landesabteilung Königreich Sachsen der Deutsche Adelsgenossenschaft am 7. Februar 1903*, „Deutsches Adelsblatt” 21, 1903.
- Uechtritz O. v., *Unsere Frauen in der Standes-Reform-Bewegung*, „Deutsches Adelsblatt” 5, 1887.

⁷¹ Dychotomię wieś – miasto w publicystyce zachodnioeuropejskiej XIX w. omawia J. Jedlicki, *Proces przeciwko miastu*, w: tenże, *Świat zwyrodniały Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warszawa 2000, s. 63–82.

Opracowania

- Beck H., *Konservative Politik und Modernisierung in Preußen*, w: *Pommern im 19. Jahrhundert. Staatliche und gesellschaftliche Entwicklung in vergleichender Perspektive*, red. T. Stamm-Kuhlmann, Köln–Weimar–Wien 2007.
- Borzyszkowska-Szewczyk M., *Pamięć dla przyszłości. Literatura wspomnieniowa potomków szlachty pruskiej z Pomorza Zachodniego i z Prus Wschodnich po 1945 roku*, Wrocław 2009.
- Brunner R., *Landadeliger Alltag und primäre Sozialisation in Ostelbien am Ende des 19. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 39, 1991, 10.
- Conrad H., *Stand und Konfession. Der Verein der katholischen Edelleute. Teil 1: Die Jahre 1857–1918*. „Westfälische Zeitschrift – Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde” 158, 2008.
- Diemel Ch., *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870*, Frankfurt a. M. 1998.
- Elias N., *Rozważania o Niemcach*, Poznań 1996.
- Frevert U., „*Unser Staat ist männlicher Geschlechts*”. Zur politischen Topographie der Geschlechter vom 18. bis frühen 20. Jahrhundert, w: taż, „*Mann und Weib, und Weib und Mann*”. *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*, München 1995.
- Funck M., Malinowski S., „*Charakter ist alles!*” *Erziehungsideale und Erziehungspraktiken in deutschen Adelsfamilien des 19. und 20. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für Historische Bildungsforschung” 6, 2000.
- Jedlicki J., *Proces przeciwko miastu*, w: tenże, *Świat zwyrodniały Łęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warszawa 2000.
- Kizwalter T., *Procesy modernizacji a emancypacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1995.
- Kubrova M., *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*, Berlin 2011.
- Malatesta M., *The Landed Aristocracy during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, w: *The European Way: European Societies in the 19th and 20th Centuries*, red. H. Kaelble, New York–Oxford 2004.
- Malinowski S., „*Führertum*” und „*Neuer Adel*”. *Die Deutsche Adelsgenossenschaft und der Deutsche Herrenklub in der Weimarer Republik*, w: *Adel und Bürgertum in Deutschland*, red. H. Reif, t. 2: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*, Berlin 2001.
- Malinowski S., *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung in deutscher Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*, Berlin 2003.
- Nipperdey T., *Problemy modernizacji w Niemczech*, w: tenże, *Rozważania o niemieckiej historii*, Warszawa 1999.
- Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise-junkerliche Interessenpolitik-Modernisierungsstrategien*, red. H. Reif, Berlin 1994.

- Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013.
- Planert U., *Antifeminismus im Kaiserreich: Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*, Göttingen 1998.
- Puhle H.J., *Agrarische Interessenpolitik und preußischen Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914)*, Bonn 1980.
- Rüschmeyer D., *Partielle Modernisierung*, w: *Theorien des sozialen Wandels*, red. W. Zapf, Köln 1969.
- Seelig M., *Der Kampf gegen die Moderne. Krisenwahrnehmung und -bewältigung im „Deutschen Adelsblatt“ um 1900*, w: *Krisenwahrnehmungen in Deutschland um 1900. Zeitschriften als Foren der Umbruchszeit im wilhelminischen Reich*, red. M. Grunewald, U. Puschner, Bern 2010.
- Singer J.M., *Arme adlige Frauen im Deutschen Kaiserreich*, Tübingen 2016.
- Smoczyński R., Zarycki T., *Współczesne polskie elity postszlacheckie w kontekście europejskim*, „Kultura i Społeczeństwo” 2012, 1.
- Stępiński W., *Procesy integracyjne w obrębie rodów szlacheckich na Pomorzu Zachodnim*, w: *Rodzina pomorska*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1999.
- Stępiński W., *Wielka własność ziemska na Pomorzu Zachodnim i państwo pruskie w latach 1806–1914*, w: *Szlachta – społeczeństwo – państwo między Warmią a Rugią w XVIII–XX wieku*, red. M. Jaroszewicz i W. Stępiński, Szczecin 1998.
- Süchting-Hänger A., *„Gleichgroße mut’ge Helferinnen” in der weiblichen Gegenwart: Der Vaterländische Frauenverein und die Politisierung konservativer Frauen 1890–1914*, w: *Nation, Politik und Geschlecht: Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, red. U. Planert, Frankfurt a. M. 2000.
- Süchting-Hänger A., *Das „Gewissen der Nation”. Nationales Engagement und politisches Handeln konservativer Frauenorganisationen 1900–1937*, Düsseldorf 2002.
- Wehler H.-W., *Teoria modernizacji a historia*, w: tenże, *Modernizacja, nacjonalizm, państwo. Eseje i artykuły*, Warszawa 2001.
- Wienfort M., *Der Adel in der Moderne*, Göttingen 2006.
- Wörner-Heil O., *Adelige Frauen als Pionierinnen der Berufsbildung. Die ländliche Hauswirtschaft und der Reifensteiner Verband*, Kassel 2010.

Agnieszka Szudarek

How to face modernity?

Debate surrounding the model of a German noblewoman
on the pages of *Deutsches Adelsblatt* at the turn of the 20th century
(Summary)

One of the less explored sources of information in the study of the Prussian-German nobility at the turn of the 20th century is the weekly *Deutsches Adelsblatt*. It was run by an organisation established in 1874 under the name

Deutsche Adelsgenossenschaft, whose goal was to make the nobility, which at the time was losing its influence, an important voice in the public life. The opinion pieces published on the pages of the above mentioned periodical reflect the noble mindset and allow to interpret the changes taking place in Germany undergoing rapid modernisation. In the eyes of the nobility, the industrialisation and its social and economic aftermath were a threat to the agrarian world which the nobles were a part of. The debate on the future of the nobility also encompassed the issue of the situation of women belonging to the social class in question. The aim of the paper is to present the opinions expressed in the aforementioned weekly on the subject of the influence of social-economic changes and advancement of civilisation on the life of noblewomen. Journalists used these reflections as a starting point of the re-formulation of the catalogue of female tasks and obligations, which still underlined their roles as wives, mothers, and masters on their estates, but at the same time contained new elements, such as more thorough education or even possibility of employment. The model of a modern noblewoman constructed by these means was reinforced by the class-nationalist context, which, according to the opinion of journalists, made women responsible for the future of the nobility and the country.

Agnieszka Szudarek – dr hab. nauk humanistycznych, profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego. Zajmuje się historią społeczną XIX wieku. Prowadzi badania nad szlachciankami pruskimi, ruchem kobiecym w Niemczech, filantropią i historią rodziny. Jest członkiem Zespołu Badawczego Historii Kobiet Komitetu Nauk Historycznych PAN oraz Komisji Historii Kobiet przy Zarządzie Głównym PTH. E-mail: agnieszka_szudarek@wp.pl.